

Ədəbi tənqidin əsas vəzifəsi ədəbiyyatın bədiiyyətini - fəlsəfi ideyasını və estetik gözəlliyini açmaqdır. Ədəbi tənqid oxucuda bədiiyyətlə ünsiyyət, təmas yaratmalıdır. Tənqid bədii ədəbiyyatın yiyəsi - sahibidir. O, bədii ədəbiyyatın tarixi taleyi üçün məsuliyyət daşıyır. Hər bir dövrün tənqidi öz dövrünün oxucusunu ədəbiyyatla yaşamaq üçün hazırlamalıdır. Ədəbi tənqid yazıçı ilə oxucu arasında etibarlı körpü olmalıdır. Beləliklə də tənqid oxu prosesini, oxucunun işini asanlaşdırmalıdır. Bunun üçün tənqid təkəz yazıcının, yalnız ədəbiyyatın yox, həm də oxucunun psixologiyasını, onun estetik zövqünü bilməli, onun zövqünü bədii mədəniyyəti dərk etmək üçün cəlamalıdır. Bütün bu mühüm vəzifələri icra etmək üçün ədəbi tənqid öz estetik meyarlarını, təhlil metodlarını nəzəri cəhətdən işləyib hazırlamalıdır. Onun başlıcası: tənqidin estetik meyarları bədii mahiyyətə uyğun gəlməlidir. Biz bu barədə "Tənqidin ədəbi prosesdə rolu" (2003) və "İdrakın üfüqləri" (2019) kitablarında kifayət qədər əhatəli fikirlər söyləmişik. "İdrakın üfüqləri" kitabında 2015-ci ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olunmuş 10 məqalədən ibarət silsilə yazılar yer alır (səh. 107-163). Meyarsızlıq bütün dövrlərdə, xüsusən müstəqillik dövrünün (1991-2021) ədəbi tənqidimizin əsas nəzəri metodoloji qüsuru olub. Bas ədəbi tənqid öz estetik meyarlarını haradan və necə əldə etməlidir? Bunun üçün bir neçə məxaz - mənbə göstərmək olar: 1. Klassik ədəbiyyatın ənənələri və təcrübəsi; 2. Dövrün tarixi mahiyyətini başa düşmək; 3. Cari ədəbi prosesin əsas meyil və tendensiyalarını həssaslıqla izləmək və ümumiləşdirmək; 4. Dünyada mövcud olan nəzəri cərəyanları - renessans, sufizm, klassisizm, maarifçilik, romantizm və realizmi təhlil və tənqidiq arsenalına gətirmək; 5. Ədəbi prosesin prioritetlərini müəyyən etmək; 6. Digər elmlərin, (məsələn, sinergetikanın) və mədəniyyətlərin nəzəri nailiyyətlərindən faydalanmaq. Ədəbi tənqid lirik janrlara, epik janrları və dramatik növə eyni meyarlarla yanaşma bilməz, bu, absurd gətirib çıxara bilər. Bizim ədəbi tənqidin bir qisuru da bu mənada "universallığıdır". Lirik əsərin təhlil metodları ilə nəsr əsərini, məsələn, romanı təhlil etməsindir.

Müasir ədəbi-nəzəri fikir klassik elmi üslubdan daha çox, çevik ədəbi tənqidi üsluba meyil göstərir. Bu da daha çox streslərlə və kompüter texnologiyaları ilə bağlıdır. Belə üslub lirik janrların təhlili üçün də əlverişlidir. Çünki lirik janrlar dəyişən zamanın proseslərinə operativ surətdə cavab verir. Sözü yaxşı mənasında lirik növün janrları konyunktur mahiyyət daşıyır. Şeir lirikvopoetik təhlil tələb edir. "Lirik şeirdə forma özü elə məzmunudur" (Musa Adilov) fikrində müəyyən həqiqət var. Şeirnin təhlili lirikvistik incələmə tələb edir: assosiasiyalar, assosiasionlar, rəmzlər, xüsusən dinlə bağlı obrazlar xüsusi təhlil tələb edir. Burada bir mühüm faktor da nəzərə alınmalıdır: biz vaxtları nəzərdə tuturuq. Öruz (qəzəl və qəsidə), heca (qoşma, təcnis) və sərbəst (R.Rzanın "Rənglər" silsiləsi) eyni metodla, eyni üslubda təhlil edilə bilməz. Bu vaxtların poetik əlamətləri ədəbi tənqidin meyarlarında və üslubunda həlledici olmalıdır.

Dünyada əksər yazıçılar tənqidi böyünməyiblər, ona laqeyd olublar, onu lazımsız hesab ediblər. Məsələn, fransız yazıçı və nəzəriyyəçi Jül Renar belə deyib: "Tənqidçi öz rotasına atəş açan əsgərdir". Böyük rus yazıçı və dramaturqu A.P.Çexov xəstə yatarkən onun yanına gələn Maksim Gorkinin "Tənqiddə münasibətiniz necədir?" Sualına belə cavab verib: "Tarlada əzələləri gərilərək yer şumlayan at görmüsünüz? Bax,

Müasir ədəbi-nəzəri fikir klassik elmi üslubdan daha çox, çevik ədəbi tənqidi üsluba meyil göstərir. Bu da daha çox streslərlə və kompüter texnologiyaları ilə bağlıdır. Belə üslub lirik janrların təhlili üçün də əlverişlidir. Çünki lirik janrlar dəyişən zamanın proseslərinə operativ surətdə cavab verir.

Ədəbi tənqid haqqında variasiyalar

Nizaməddin ŞƏMSİZADƏ
Əməkdar elm xadimi, professor

tənqid homin ata manc olan milçək kimi bir şeydir". Dünyanın dahi adamlarından olan alman iqtisadçısı Karl Marks "Oğor son şairənsə mən də tənqidçiyəm!" - deyə fəxrərlə özünü tənqidçi adlandırmışdı. Amerika yazıçısı heç vaxt özü haqqında yazılan tənqidləri oxumamış. XX əsrin böyük yazıçı və tənqidçisi Seyid Hüseyn "Tənqidsiz ədəbiyyat ormanlarda bitən yabani ota bənzər" - deyə ədəbi tənqidin müstəsna əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Ədəbi tənqid ədəbi prosesin üzvi bir hissəsi, onu hərəkətə gətirən güc mənbəyidir. Əlbəttə, söhbət obyektiv, məntiqə əsaslanan intellektual tənqiddən gedir.

Uzun müddət, sovet dönmündə, necə deyirlər, təsvir tənqidi hakim olub. Əsərin məzmununu danışmaq, səthi təsvir, tənqidsizlik bu tənqidin, xüsusilə 40-50-ci illər Azərbaycan tənqidinin əsas təhlil metodu idi. Azərbaycan tənqidində təsvir tənqidindən təhlil tənqidinə, intellektual tənqiddə keçid, digər ədəbi sahələrdə olduğu kimi, XX əsrin 60-cı illərinin ortalarında baş verən "60-cılar" adı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələ yaradan ədəbiyyat öz tənqidini də yaratdı.

Bu mərhələ nəsrə M.İbrahimovun "Böyük dayaq", İ.Əfəndiyevin "Söyüdlü arx", M.Hüseynin "Yeraltı çaylar dənizə axır", İ.Hüseynovun "Yanar ürək", S.Əhmədlinin "Görünməz dalğa", "Dünyanın arşını" əsərləri ilə başladı, Anarın, Ə.Oylislinin, Elçinin, İ.Məlikzadənin, S.Azarinin, M.Süleymanlının əsərləri ilə formalaşdı. Poeziya sahəsində R.Rzanın, B.Vahabzadənin "Rənglər" silsiləsi, Əli Kərimin, F.Qocamanın, M.Arazın, X.Rzanın, Ə.Salahzadənin, R.Rövşənin poeziyası bu ədəbi mərhələnin əsasını təşkil etdi. Ədəbi tənqid sahəsində təsvir tənqidindən təhlil tənqidinə - intellektual tənqiddə keçidin icraçıları isə bunlar idi. Yaşar Qarayev, Elçin, Asif Əfəndiyev, Akif Hüseynov və b.

XX əsrin 80-ci illərində intellektual tənqidin yeni nəslə formalaşdı. Bunlar: Nədir Cabbarov, Kamil Vəliyev, Vilayət Quliyev, Kamal Abdullayev, Nizami Cəfərov, Rəhim Əliyev, Şirindil Alishanov, Rahid

Xəlilov, İlham Rəhimli, Vaqif Yusifi, Məryəm Əlizadə, Asif Hacıyev, Kamran Əliyev, Arif Məmmədov və b. idi. Bu tənqidçilər bir ədəbi nəsil kimi formalaşdı, estetik proqramlarını irəli sürdülər. Onlardan sonra ədəbi-tənqiddə gələnlər bir plejada kimi formalaşma bilmədi.

Ədəbiyyat və tənqid sahəsində yeni dövr - sosializmdən kapitalizmə, istismardan istiqalə keçidi ədəbi-tarixi missiya olaraq bu tənqid nəslinə icra etdi.

Onlar ilk dəfə ədəbi tənqiddə yalan danışmamağı, əsassız tərif söyləməməyi, ədəbiyyatda milli müəyyənliyi, demokratiyə qorumağı öyrətdilər. Bu nəslin ən yaxşı nümayəndələrinin məqalə və monoqrafialarında ədəbiyyatımızın, öyrənilməmiş, sovet diktaturası tərəfindən yasaq olunmuş mərhələ və şəxsiyyətləri gəldi, 37-ci ilin qurbanlarının ədəbi tarixi haqqı bərpa olundu. Ədəbiyyatımız sosioloji çamurluqdan, zərərli yarlıqlardan, ucuz təriflərdən xilas olundu. Milli bədii irs kimi araşdırıldı.

Ədəbi tənqiddə şəxsiyyət amili ön plana keçdi...

Tarixi Zəfərlə başa çatan, hər günü bir ilə bərabər 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanda yeni tarixi reallıq yaranıb. Bəs bu reallıq baxımından ədəbi prosesin, onun tərkib hissəsi olan ədəbi tənqidin problemləri və prioritetləri necədir? Bu suala ədəbi növlərə yeni münasibətin xarakterindən gələrkə cavab verməyə çalışsaq. "Şeir haqqında yazmaq şeir yazmaqdan çətindir". Bunu XX əsrdə böyük nəzəriyyəçi Xətib Təbrizi deyib. Həqiqətdə də şeir yazan sərbəstdir, istədiyi mövzuda, istədiyi janrda, istədiyi təşbih və metaforalardan istifadə edərək şeir yazsa bilər. Fəqət tənqidçi şeir yazandan və şeirdən asılıdır, onun cızdığı çərçivələrdən kənara çıxa, təhlil etməyi şeirə əlavə edə bilməz, olmağını deməməli, olanı təhlil edib qiymətləndirməlidir. N.Tusi deyirdi: "Şeir vəznli, qafiyəli və xəyal edilən kolamdır".

Lirika söz və musiqi arasında xüsusi bir janrdır. Böyük lirik M.Müşfiq cəmi bir yerdə deyib: "Şeir divanədir, ona toxunmayın, qoy hara gedir getsin". Təhlil zamanı lirik şeiri nəzəri postulatların məngənəsində əzmək olmaz. "İlham perisinin bülür gərdəninə istibdad zənciri salınmaz, ipək saçlarına istiqlal çələngi vurulur" (İsmayıl Hikmət Örtaylan).

Nəsr lirikaya hazırlıq mərhələsidir. Lirika öz fəaliyyətinə nəsr öz işini bitirdiyi yerdən başlayır. Nəsr əhvalatın özünü, necə baş verdiyini, lirika isə əhvalatın insan (şairin!) qəlbində yaratdığı psixoloji ovqatı törənməkdir: lirikada törənmə, nəsrdə təsvir, dramda təqdim əsasdır. Dram xarakterlərin hərəkəti ilə təqdim edir, nəsr yazıcının dili - təhkiyyəsi ilə təsvir edir.

Dramda hərəkətli təsdiq-ifadə olunmayan söz olmamalıdır. Nəsrə təhkiyyədə fəlsəfi-psixoloji açım prosedürü. Nəsr hadisəsini məzmunu məzmunu ideyaya çevirmək məqsədində nail olur. Hadisə, məzmun və ideyaya üslub - təhkiyyə vasitəsilə çevrilir.

Nəsr tarixinin özünü - fakt və hadisəsini, poeziya ruhunu, dram obrazını əks etdirir.

Ədəbi tənqid isə bütün bunları kompleks şəkildə izah etməli. qiymətləndirməlidir. Antik-yunan filosofu Aristotel yazıb: "Poeziya tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddi: poeziya daha çox ümumdən, tarix xüsusdən bəhs edir". (Poetika, s.63).

Biz isə deyirik ədəbi tənqid poeziyadan, nəsrədən və dramaturgiyadan daha ciddi, ədəbiyyatın bədii - fəlsəfi təkamülü baxımından daha əhəmiyyətlidir.